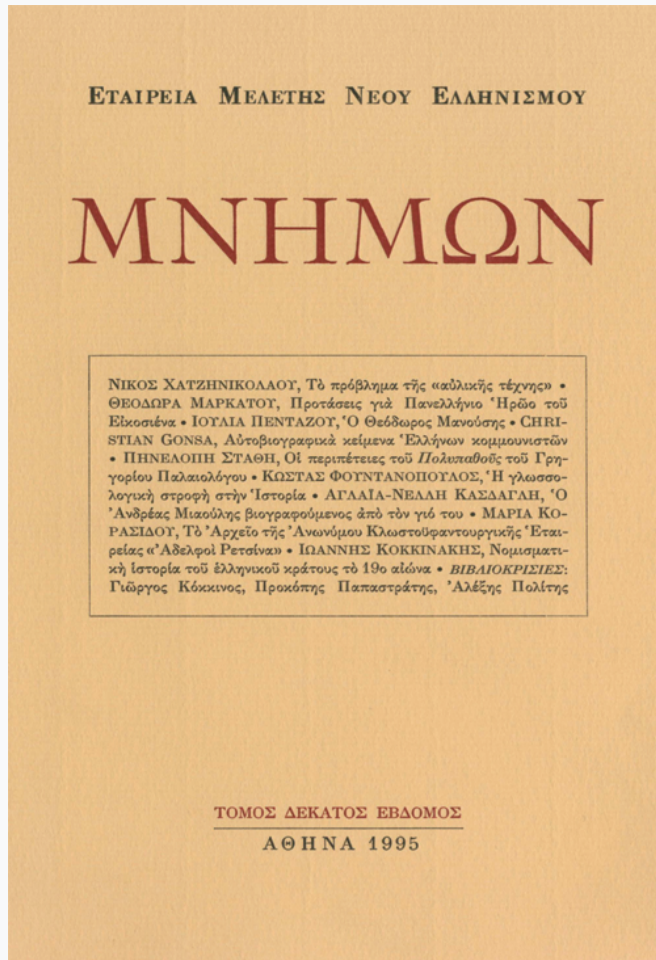

Μνήμων

Τόμ. 16 (1994)

Λ. Τσακτσίρα και Μ. Τιβέριου: Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π.Χ., για την Α' τάξη του γυμνασίου

ΜΑΡΙΑ ΠΑΛΛΑ

doi: [10.12681/mnimon.572](https://doi.org/10.12681/mnimon.572)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΛΛΑ Μ. (1994). Λ. Τσακτσίρα και Μ. Τιβέριου: Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π.Χ., για την Α' τάξη του γυμνασίου. *Μνήμων*, 16, 207–211. <https://doi.org/10.12681/mnimon.572>

Από τον Άνδωνη Πάρδο αναλύονται οι άγνωστες πτυχές των συνειδητήσεων της Μάνης με το ισπανικό βασίλειο της Νεάπολης (1639-1648) και περιγράφονται λεπτομερώς οι πειρατικές δραστηριότητες των Μανιατών, το θραμά τους για την άπελευθέρωση του Μοριά από τους Τούρκους, οι ενέργειές τους να μεταναστεύσουν στη Δύση. Παράλληλα, έντοπίζονται οι διπλωματικοί ανταγωνισμοί Ισπανών και Βενετών που διεκδικούν τους δικούς τους στρατιωτικούς στόχους, έμμεταλλεύόμενοι κάθε φορά τη θέση της Μάνης, ή οποία

βρίσκεται, όπως δηλώνει και ο τίτλος της μελέτης, στο «μάτι του κυκλώνα».

Οι δημοσιευόμενες μελέτες, με τη συστηματική χρησιμοποίηση αρχειακών πληροφοριών, την εύρεια αξιοποίηση της σχετικής έλληνικης και ξένης βιβλιογραφίας, τις έρευνητικές υποθέσεις που προτείνουν, συμβάλλουν ουσιαστικά στην κατανόηση της περιόδου που εξετάζουν. Ο πρώτος, έπομένως, τόμος του περιοδικού «Έῶα και Έσπέρια» ξεκινά με ένα επίπεδο που δέν μπορεί παρά να ύπόσχεται συνέχεια, διεύρυνση και περαιτέρω βελτίωση.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΝΤΙΝΗ

Α. Τσακτιρία και Μ. Τυβέριου: *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π.Χ., για την Α' τάξη του γυμνασίου*, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1985 και 1991, 308 σ.

Το σχολικό μάθημα συνιστά μια διαδικασία που καλύπτει συγχρόνως πολλούς τομείς γνώσης: από τη διαμορφωμένη, διοχετευόμενη γνώση που καθορίζεται από το υπουργείο μεταδίδεται μέσω του διδάσκοντα και βρίσκεται σε αποκρυσταλλωμένη μορφή στο εγχειρίδιο, ως τη διαλεκτική επικοινωνία ανάμεσα στον πομπό και το δέκτη και τη συνάντηση σχολικής και εξωσχολικής γνώσης, η «καινούργια» γνώση (αυτό που ονομάζουμε συνήθως «παρακάτω» ή «παραδόση») είναι το αποτέλεσμα της άσκησης μιας πολύπλευρης γνώσης, της οποίας η εμβέλεια είναι αδύνατο να μετρηθεί μέσα στην πολυπλοκότητά της και με τη μορφή που αναπαράγεται καθημερινά μέσα στη σχολική αίθουσα και μέσα στη διάνοια των μαθητών. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι ο μαθητής μεταφέρει καθημερινά από το σχολείο στο σπίτι και αντίστροφα ένα μέρος της γνώσης αυτής —έπίσης όχι μετρήσιμο— μέσω του σχολικού εγχειριδίου.

Το εγχειρίδιο, μεταβατικό στάδιο από τη θεωρία στην πράξη της γνώσης, εικόνα της κοινωνίας που το παράγει και συγχρό-

νως όργανο επηρεασμού της κοινωνίας αυτής, είναι σε θέση να παρέχει πληροφορίες για τη γενικότερη ιδεολογία του, δηλ. για το σύστημα ιδεών που εγκλείει, μέσα στο οποίο εγγράφεται η φιλοσοφία του κόσμου και της ζωής. Τα ίδια τα εγχειρίδια διευκολύνουν τη δημιουργία πολλών θεμάτων για μελέτη, υπαγορευόμενων από τα ίδια τα ζητούμενα και αφορώντων σε έννοιες όπως «ιστορία», «πολιτισμός», «αξία», «πατρίδα», «έθνος», «φυλή», «πολιτική». Τα εγχειρίδια ιστορίας, όπως και κάθε ιστοριογραφική προσπάθεια, επιχειρούν μιαν αναπαράσταση της πραγματικότητας και υπό την ιδιότητα αυτή κινούνται και λίγο στο χώρο της τέχνης. Μοιραία λοιπόν το πρόβλημα τίθεται και γι' αυτά ως πρόβλημα της αλήθειας και της αναπαράστασής της, από το πρίσμα του σκεπτικιστικού πνεύματος που διέπει τη σύγχρονη συνειδητοποίηση της σχετικότητας των ιστορικών γνώσεων.

Μπορούμε επομένως να αναγνωρίσουμε κάποιες πτυχές της προσφερόμενης ιστορικής γνώσης στους μαθητές της Α' τάξης του γυμνασίου, αν αναλύσουμε το περιεχό-

μενο του εγχειριδίου των Α. Τσακτσίρα και Μ. Τιβέριου *Ιστορία των αρχαίων χρόνων ως το 30 π.Χ.*, του ΟΕΔΒ για την Α' τάξη του γυμνασίου*.

Το εγχειρίδιο αυτό αφιερώνει τις πρώ-

τες 20 σελίδες του στους πολιτισμούς της ανατολικής Μεσογείου, με διάκριση των πολιτισμών σε σπουδαίους, αξιόλογους, σημαντικούς, που παραπέμπει στην αντίληψη της ευρωκεντρικής θέασης της ιστορίας. Οι

* Η μελέτη του παραπάνω εγχειριδίου (εκδόσεις 1985 και 1991) με τη μέθοδο της ανάλυσης περιεχομένου συμπεριλήφθηκε σε μια έρευνα της ΓΓΝΓ στα πλαίσια του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολογίας το 1989 με τίτλο *Σχολική ιστορία και ιστορική ινιήμη στη μέση εκπαίδευση: από τα αναλυτικά προγράμματα και τα εγχειρίδια στην ιστορική συνείδηση των μαθητών*. Γίνεται κατανοητό πως περιορισμένες μόνον επισημάνσεις μπορούν να γίνουν από τις γραμμές μιας βιβλιοκρισίας.

Φοίνικες, κατά το εγχειρίδιο, εκτός από την επινόηση του αλφαβήτου, δε δημιούργησαν δικό τους, «ξεχωριστό» πολιτισμό (σ. 32). Οι Εβραίοι, των οποίων σπουδαιότερη προσφορά υπήρξε ο μονοθεϊσμός, δεν έχουν να επιδείξουν σημαντικά επιτεύγματα (σ. 33). Εν τούτοις, οι δύο αυτοί λαοί συμπεριλαμβάνονται από το εγχειρίδιο στο σύνολο των λαών που ανέπτυξαν τους «πρώτους μεγάλους πολιτισμούς στην ιστορία της ανθρωπότητας», όπως αναφέρεται στην εισαγωγή. Η είσοδος των λαών στην ιστορία συμπίπτει με το σημείο της διασταύρωσης της πορείας τους με εκείνη των Ελλήνων. Τη σύντομη αναφορά στους ανατολικούς λαούς διαδέχονται τα κεφάλαια της ελληνικής ιστορίας, ενώ οι λαοί αυτοί επανεμφανίζονται στα ελληνιστικά χρόνια εξελληνισμένοι.

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, διαμέσου της απλής μνείας των πολιτισμών της Κίνας και των Ινδίων, το εγχειρίδιο θέτει έμμεσα το πρόβλημα της καθυστέρησης της Ευρώπης στη μελέτη άλλων πολιτισμών που αναπτύχθηκαν από λαούς εκτός μεσογειακού περιγύρου, προσεγγίζει δηλ. το αίτημα της αναθεώρησης της ευρωκεντρικής θέασης της ιστορίας, έστω και αν δεν αφιερώνεται καμιά σελίδα στον αρχαίο πολιτισμό των λαών της Κίνας και των Ινδίων.

Σε ό,τι αφορά στα σχετικά με την ελληνική ιστορία, η επιδίωξη της διατήρησης της αυτονομίας των ελληνικών πόλεων, μολονότι καταγράφεται ως δεδομένο συστατικό στοιχείο του γίνεσθαι των πόλεωνκρατών, σημασιοδοτείται εν τούτοις αναλόγως της ταυτότητας του εγγυητή της αυτονομίας. Ενώ η «ειρήνη του βασιλέως» διαιωνίζει την πολιτική διαίρεση των Ελλήνων μέσω της παραχώρησης αυτονομίας, η αυτονομία των πόλεων συμπεριλαμβάνεται στις σημαντικές αποφάσεις του συνεδρίου της Κορίνθου, που επισφράγισε κατά το εγχειρίδιο τις προσπάθειες ένωσης των Ελλήνων και τις προσπάθειες εφαρμογής της πανελληνίας ιδέας (τίτλος κεφαλαίου: «Προς την ένωση των Ελλήνων»). Ομοίως,

χαιρετίζεται το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος κατήργησε στις πόλεις της Ιωνίας τα ολιγαρχικά πολιτεύματα που είχαν επιβληθεί από τους Πέρσες και παρεχώρησε αυτονομία· η αυτονομία του Φλαμινίου όμως ήταν στην πραγματικότητα κατάσταση απαρχής της υποδούλωσης των Ελλήνων.

Το καθεστώς της πόλης-κράτους, σε αντιδιαστολή με την (ενδεχόμενη) δυνατότητα (και την «πραγματική» έλλειψή της) πολιτικής ένωσης και δημιουργίας ενιαίου κράτους κρίνεται από το εγχειρίδιο ως αναποτελεσματικό και επιζήμιο μέσα στη γενική πορεία των αρχαίων Ελλήνων. Και ενώ ο πολιτισμός των Ελλήνων του 5ου και του 4ου αιώνα οριοθετήθηκε μέσα στις συγκυρίες αυτών ακριβώς των κρατικών σχηματισμών, και το εγχειρίδιο δεν το λησμονεί, οι σχηματισμοί αυτοί κάποτε έπρεπε να συγχωνευθούν πολιτικά σε ένα ενιαίο ελληνικό (:εθνικό) κράτος· οι λόγοι της υπαγόρευσης αυτής της πολιτικής ένωσης είναι α) οι εμφύλιοι πόλεμοι, β) οι εξωτερικές απειλές και γ) τα οξεία οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα των κοινωνιών τους. Οι συνθήκες για μια πολιτική ένωση ευνοούνταν από το γεγονός της σταθερής ύπαρξης των εθνικών δεσμών των Ελλήνων. Ο «υπερβολικός τοπικισμός» αντιπαράκειται στην εθνική συνείδησή τους και προβάλλεται ως ελάττωμα-μειονέκτημα που εμπόδιζε τους Έλληνες να ενωθούν. Η εθνική συνείδηση των αρχαίων Ελλήνων σημασιοδοτείται με αφετηρία το νόημα της έννοιας στις νεότερες και τις σημερινές κοινωνίες.

Από την άλλη πλευρά, η έννοια της πατρίδας, όταν εμφανίζεται, αναφέρεται στη συγκεκριμένη πόλη περί ης ο λόγος, και γίνεται σαφές ότι η αντίληψη της έννοιας της πατρίδας στους αρχαίους Έλληνες προσανατολιζόταν στην προάσπιση της ελευθερίας και των συμφερόντων της πόλης-κράτους στην οποία ανήκαν. Δεν υπάρχει δηλ. σύγχυση μεταξύ πατρίδας-Ελλάδας και πατρίδας-πόλης-κράτους: η λέξη «πατρίδα» χρησιμοποιείται χωρίς εμφαντική σημασία και δεν είναι μέσω του όρου

αυτού που επιχειρείται φρονηματισμός των μαθητών.

Από τις ελληνικές πόλεις-κράτη η πόλη των Αθηνών με τους δημοκρατικούς θεσμούς της, την ποικιλομορφία της πολιτικής και στρατιωτικής δράσης της και την πρωτοπορία στα έργα του πνεύματος και της τέχνης, καταλαμβάνει μεγαλύτερο αριθμό σελίδων από ό,τι η παρουσίαση των άλλων πόλεων. Η αθηναϊκή δημοκρατία είναι το πρότυπο πολιτεύματος στην αρχαιότητα εξαιτίας της άμεσης συμμετοχής των πολιτών στα κοινά, όμως δεν εξιδανικεύεται, και λείπει η ρομαντική επίφαση, επειδή εξηγείται και ο τρόπος λειτουργίας της και οι συνθήκες που οδήγησαν σε αυτό τον τύπο πολιτικής ζωής και οι γενικότερες συγκυρίες μέσα στις οποίες κινήθηκε η πορεία της.

Το εγχειρίδιο παρουσιάζει με αρνητικό τρόπο τις τυραννίδες και τα ολιγαρχικά πολιτεύματα. Γενικά συνεργάτες των Περσών ήταν οι τύραννοι, των Ρωμαίων οι επιτόπιοι ολιγαρχικοί. Η κατάργηση ενός ολιγαρχικού συστήματος χαιρετίζεται, όπως στην περίπτωση των ελληνικών πόλεων της Ιωνίας· παρά το γεγονός ότι η κατάργηση των ολιγαρχικών πολιτευμάτων από τον Αλέξανδρο δεν ακολουθήθηκε από εγκαθίδρυση δημοκρατικών, αλλά παραχωρήθηκε αυτονομία, η ιδεολογική χρήση της έκφρασης «κατέλυσε τα ολιγαρχικά πολιτεύματα» είναι προς τούτους σαφής.

Από τις 156 σελίδες καθαρού κειμένου, οι 39 περιλαμβάνουν την ιστορία των γραμμάτων και της τέχνης. Από το σύνολο των 308 σελίδων του εγχειριδίου, εν τούτοις, το σύνολο των σελίδων με κείμενα και εικόνες για τον πολιτισμό φθάνει τις 105 σελίδες, βρίσκεται δηλαδή κοντά στο ένα τρίτο του συνόλου των σελίδων. Αν λάβουμε υπόψη τον πραγματικό πλούτο αφ' ενός και την φροντισμένη επιλογή αφ' ετέρου, το εγχειρίδιο προσφέρει την εικόνα μιας πραγματικά περιεκτικής σε θέματα τέχνης και πολιτισμού έκδοσης, και προσεγγίζει κατά κάποιο τρόπο τη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας των καιρών

μας για την ισότιμη συμμετοχή όλων των μορφών της ανθρώπινης δραστηριότητας στο παρελθόν. Άλλωστε, τα έργα της τέχνης στοχεύουν στην ευαισθητοποίηση του δέκτη και εγκλείουν μια δύναμη που ισοσταθμίζει, αν δεν υπερσκελίζει το κείμενο και, από το πρίσμα αυτό, το εγχειρίδιο βρίσκεται στην πορεία της συνεχούς αναζήτησης παροχής όσο γίνεται περισσότερων γνώσεων του μαθητή στα θέματα τέχνης και πολιτισμού. Τα ερμηνευτικά σημειώματα πάντως που συνοδεύουν τις εικόνες είναι επεξηγηματικά και αναλυτικά. Αποτελούν ένα δεύτερο κείμενο συμπληρωματικό του κειμένου της αφήγησης που όχι μόνον πληροφορεί αλλά και ασκεί στη μάθηση της ανάγνωσης των εικόνων: η αναφορά στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των Ελλήνων από το κλίμα και τη γεωγραφία περιέχεται στο σημείωμα για το μητροπολιτικό ελληνικό χώρο που συνοδεύει το χάρτη. Τα έργα της τέχνης εξηγούνται συχνά με λεπτομέρειες και δεν παραλείπεται η πληροφόρηση για την προέλευσή τους και τη σημερινή τους κατάσταση.

Αν όμως το εγχειρίδιο φαίνεται να τείνει να αναγνωρίσει το ειδικό βάρος της τέχνης και του πολιτισμού στην πορεία των ανθρώπων, δε δείχνει να τοποθετεί την προσφορά των λαών στην υπόθεση του πολιτισμού σε ισότιμη βάση, όπως προαναφέρθηκε. Ούτε μια παράγραφος δεν αναφέρεται στον περσικό πολιτισμό. Ακόμα, η διατήρηση από τους Πτολεμαίους κατά το μεγαλύτερο μέρος του παλαιού διοικητικού μηχανισμού που υπήρχε στην Αίγυπτο και η συμπλήρωσή του από τους ίδιους παρουσιάζεται ως προχωρημένος εξελληνισμός, ο οποίος «σταμάτησε» με την παρακμή των ελληνιστικών βασιλείων.

Αξιοπαρατήρητη είναι η αναφορά του εγχειριδίου στη χρήση («με πολλή προσοχή») των ομηρικών επών ως ιστορικών πηγών των γεωμετρικών χρόνων (σ. 78, 87), ενώ στις εισαγωγές της *Ιλιάδας* και της *Οδύσσειας* που διδάσκονται οι μαθητές στα πλαίσια του μαθήματος της αρχαίας γραμ-

ματείας από μετάφραση, αναφέρεται ότι η χρήση των ομηρικών επών ως ιστορικών πηγών «θα ήταν σφάλμα» και «πεικίνδυνη»*. Αν παρακάμψουμε αυτή την αντίφαση, κατά την οποία το εγχειρίδιο δεν ευθυγραμμίζεται με τα εγχειρίδια άλλων μαθημάτων σε παρεμφερή θέματα, τα πολυάριθμα παραθέματα επιβεβαιώνουν κυρίως την αφήγηση χωρίς να επεμβαίνουν ή να συνδέονται ενίοτε μαζί της διαλεκτικά, με αποτέλεσμα ο μαθητής να προσεγγίζει και όχι να ασκείται στο να χρησιμοποιεί μια ιστορική πηγή. Το αποτέλεσμα μιας παρόμοιας τακτικής δεν μπορεί να είναι άλλο από την εντύπωση της ιδέας στους μαθητές ότι η προτεινόμενη από το εγχειρίδιο αλήθεια είναι η μόνη και είναι αναμφισβήτητη.

Ο ελληνικός πολιτισμός χαρακτηρίζεται «θαυμαστός», δεν παρουσιάζεται όμως ως ανεξήγητο θαύμα και δε μυθοποιείται. Εξηγείται από την ελευθερία και την οικονομική και πολιτική ανάπτυξη των πόλεων-κρατών, εντάσσεται δηλ. μέσα στο ιστορικό πλαίσιο του. Μόνο που από ένα σημείο και ύστερα, που συμπίπτει στο εγχειρίδιο μετά το τέλος της παρουσίας —αληθώς σύντομης— των πολιτισμών των ανατολικών λαών, συνέχισε μόνος και ανεπηρέαστος, για να διαμορφώσει το θαυμαστό του πρόσωπο οριστικά μέσα στον 5ο και τον 4ο αιώνα. Ο πολιτισμός αυτός διαδόθηκε στην Ανατολή και την εξελλήνισε: οι μαθητές δε θα μάθουν τί απέγιναν οι «μεγάλοι» πολιτισμοί της Ανατολής. Η συνάντησή του, τέλος, με τη Ρώμη θα έχει ιδιαίτερη σημασία για την παγκόσμια πολιτιστική εξέλιξη: θα περάσει στη Δύση ως ελληνορωμαϊκός πολιτισμός και θα αποτελέσει τη βάση και την αφετηρία του σημερινού πολιτισμού (σ. 285).

Στο εγχειρίδιο δεν υπάρχει η συναισθηματική γλώσσα, ο στόμφορ, οι μακρές εναι-

* Βλ. την εισαγωγή της Ε. Κακριδή στην *Ιλιάδα* και την *Οδύσσεια* του ΟΕΔΒ, σ. 14 και 8 αντίστοιχα.

σχολήσεις με το χαρακτήρα των ηρώων γίνεται λόγος για κοινωνικές συγκρούσεις και υιοθετείται η πίστη και η προβολή του δημοκρατικού ιδεώδους, η σχετική απομάκρυνση από την οπτική της ιδεολογίας της κυριαρχίας του έθνους και της πατρίδας, η προσπάθεια της όσο γίνεται περισσότερο τεκμηριωμένης —«αντικειμενικής»— αφήγησης της αλήθειας. Ωστόσο, μια σειρά αντιφάσεων και κρίσεων που σήμερα θεωρούνται εκτός επιστημονικού λόγου μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η αλήθεια των εγχειριδίων εμφανίζεται υπεράνω ελέγχου, παρά την αλληπάλληλη εμφάνιση παραπομπών και λημμάτων από τις ιστορικές πηγές· οι γνώσεις γύρω από τους αρχαίους λαούς και τους πολιτισμούς τους έμειναν απαράλλακτες και παραμένουν ανεπαρκείς, και η ιστορία των λαών αυτών είναι η ιστορία του εκπολιτισμού τους από τους Έλληνες. Η διάδοση του ελληνικού πολιτισμού παρουσιάζεται ως επιβεβλημένη (στον Αλέξανδρο) ανάγκη.

Ο ελληνικός χαρακτήρας δεν εμφανίζεται ως έμφυτος, ενώ ο ρόλος της προσωπικότητας στην ιστορία γίνεται ρεαλιστικότερος· ο τελευταίος όμως δεν αναλύεται ως τέτοιος: σε τελευταία ανάλυση υπηρετεί την έννοια της ανωτερότητας και της σπουδαιότητας, επειδή ήρωες υπάρχουν μόνο στην ελληνική ιστορία. Παρ' όλη την εξαιρετικά θετική προσπάθεια διατήρησης ενός νηφάλιου ύφους σε ό,τι αφορά στις προσωπικότητες, οι ιδεολογικές κατευθύνσεις της επίσημης ιστορίας διέρχονται μέσα από την ενασχόληση με τη δράση των εκπροσώπων της πολιτικής και την —έστω, λακωνική— παρουσίαση του εξαιρετικού των προσωπικοτήτων των.

Η εκμάθηση της ιστορίας στο σχολείο

ήταν και παραμένει απομνημονευματική, γεγονός που αποτελεί συνέπεια και ταυτόχρονα προϋπόθεση της επιλεκτικής τακτικής των αξιομνημόνευτων γεγονότων εις βάρος άλλων καταδικασμένων στη λήθη. Ακόμη περισσότερο νομίζω ότι, ενώ η όλη συγκρότηση του εγχειριδίου εκκινεί από ένα σύγχρονο πνεύμα, αυτό της ελληνικής κοινωνίας του σήμερα, και προσβλέπει στην κατανόηση του αρχαιοελληνικού παρελθόντος, δε γίνεται αναφορά στη σχέση του παρόντος των μαθητών με εκείνο το μακρινό παρελθόν, δεν αναπτύσσεται δηλ. η έννοια της ελληνικής διαχρονίας.

Αν στα χρόνια που έρχονται εξαλειφθούν οι αντιφάσεις, αναγνωριθεί η διαφορετική συμβολή της κάθε εποχής στη γνώση του παρελθόντος, εγκαταλειφθεί η αποκλειστικότητα στη γνώση της αλήθειας, αναγνωριθεί η ισότιμη συμμετοχή των λαών στην ιστορία και τον πολιτισμό και τονισθεί ότι ύστερα από πολλά χρόνια, στη σημερινή εποχή, οι άνθρωποι κατάλαβαν ότι η Ευρώπη (και η Ελλάδα) δεν είναι το κέντρο του κόσμου και ότι ο μονοθεϊσμός (και ο χριστιανισμός) δεν είναι η μόνη θρησκεία που διαμόρφωσε —εκτός των άλλων— και συστήματα ηθικών κανόνων, συμπεριφοράς και ιστορικής δράσης, αν αυξηθούν στα σχολεία οι ώρες διδασκαλίας του μαθήματος της ιστορίας και οι μαθητές ασκούνται και στο να αναπαράγουν μόνοι τους την «αφήγηση» βασιζόμενοι σε πηγές και άλλα βοηθήματα, τότε και τα εγχειρίδια ιστορίας στην Ελλάδα του μέλλοντος —και όχι μόνο σε αυτή— θα έχουν προσεγγίσει την υλοποίηση του οράματος των σύγχρονων κοινωνιών για τη διατήρηση της μνήμης τους και τη συνέχιση της πορείας τους στον αιώνα που έρχεται.

ΜΑΡΙΑ ΠΑΛΛΑ